

- YENİ TÜRK ANSİKLOPEDİSİ, 1985, Cilt 2, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- YENİBAL, Selahattin, "Kırklareli Ağzı ve Hususiyetleri", İ. Ü. Edb. Fak. Mezuniyet Tezi, No: 8/1718 - 1974
- YUSUF, Süreyya, 1984, Dil Çalışmaları, Tan Yayınevi, Priştine, s.37-65
- "Arnavutçadan Prizren Türkçesine Aktarmalar", ÇEVREN IV/III, S.5, Priştine, s. 45-47
- 1974, "Prizren Türkçesinde Kimi Yabancı Ögeler", Çevren 1/3, Priştine, s. 32-38
- TAŞKÖPRÜLÜZADE, 1985, Eş-şelia'lun-nu'maniye fi, ulema'i devleti l-osmaniye, İstanbul, s. 38
- TDK, s. 65-70, 1957, Makedonija, Makedonski jezik VII, s.147-164
- 1964, "Anadolu ve Rumeli Ağzıları Ünlü Değişmeleri", TDAY-B Ankara, TDK, s. 1-33
- 1940, Doğu İllerimiz Ağzılarından Toplamalar, İstanbul.
- 1943, Anadolu Ağzılarından Toplamalar, İstanbul.
- 1944, Sivas ve Tokat İlleri Ağzılarından Derlemeler, İstanbul.
- 1945, Güneydoğu İllerimiz Ağzılarından Toplamalar, İstanbul.
- 1946, Kuzeydoğu İllerimiz Ağzılarından Toplamalar, İstanbul.
- 1943, Orta Anadolu Ağzılarından Derlemeler, İstanbul.
- 1951, Anadolu İlleri Ağzılarından Derlemeler, İstanbul.
- 1964, "Anadolu ve Rumeli Ağzılarında Ünlü Değişmeleri", TDAY.
- TUNA, O. Nedim, 1986, Türk Dilbilgisi Fonetik ve Morfoloji (yayınlanmamış ders notları) Malatya.
- TURAN, Zikri, 2006/2007, "Fonetik ve Morfoloji Ders Notları (yayınlanmamış ders notları) Sakarya.
- TÜRK ANSİKLOPEDİSİ (İnönü Ansiklopedisi), K. Maddesi
- TÜRKİYE DIŞINDAKİ TÜRK EDEBİYATLARI ANTOLOJİSİ 7, 1997, Makedonya, Yugoslavya (Kosova) Türk Edebiyatı, Kültür Bakanlığı, Ankara, s. 305

MUHAMMED MURTAZÂ EZ-ZEBÎDÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ*

Recep Önal

onal1975@gmail.com

Süleyman Akkuş

sakkus@sakarya.edu.tr

ÖZET

XVIII. asırda yetişmiş önemli âlimlerden biri olan Murtazâ ez-Zebîdî ilk tahsilini doğum yeri olan Hindistan'da almış, İslâm kültürü üzerine naklî ve aklî ilimlerle yoğunlaşmış, hadis, fıkıh, tefsir, tasavvuf, kelâm, ensâb, lügat ilimlerine kadar uzanan değişik konularda yüz kırktan fazla eser vermiştir. Geriye bıraktığı eserleri onun, İslâm dünyasının parlak devirlerini temsil eden âlimlerin tarzı ve usûlü ile tertip ve tasnif ederek istifadeye sunduğunu gösterir. Bunlar arasında, özellikle Tâcû'l-Arûs dîl ve edebiyat; İthâfî's-sâde ise tasavvuf, felsefe, ahlâk, kelâm ilimleri açısından önemli bir yere sahiptir.

Bu makale, Murtazâ ez-Zebîdî'yi tanıtmaya ve İslâmî ilimler sahasındaki yerini tespiti yönelik bir çalışmadır.

Anahtar Kelimeler: ez-Zebîdî, Biyografi, Kelâm

ABSTRACT

az-Zabîdî who took his first education in India wrote above 140 works on hadith, fikh, tafsir, kalam, ensab by focusing on the rational wisdom of Islamic culture. His works showed that he collected the knowledge from the old and reliable sources. He

* Bu çalışma, Yrd. Doç. Dr. Süleyman Akkuş'un danışmanlığını üstlendiği, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü öğrencisi Recep Önal'ın, 2007 yılında tamamlamış olduğu "Muhammed Murtazâ Ez-Zebîdî'nin Hayatı Eserleri Ve Nübüvvet Görüşü" başlıklı Yüksek Lisans Tezinden uyarlanarak hazırlanmıştır. Recep Önal halen, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kelâm Anabilim Dalı Doktora öğrencisidir.

also composed his works by classifying the Islamic scholars' methods. Among his works especially *Tâğ al-'arûs* on language and literature and *lthâf as-sâda* on mysticism, philosophy, morality, kalam are grand works.

This article is a study to show the significance of Murtaza az-Zabîdî who was one of the important scholars of the 18th century.

Key words: az-Zabîdî, biography, Islamic theology (al-kalam)

I. HAYATI

I.1. Nesebi

Tam adı, Ebü'l-Feyz es-Seyyid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Abdürrezzâk¹ el-Hüseyinî el-Alevî² Murtazâ el-Vâsîfî ez-Zebîdî'dir.³ Künyesi Ebü'l-Feyz, lâkabı Murtazâ'dır.⁴ Eserlerinde kendisini bu şekilde tanır.⁵ Yemen'nin Zebîd şehrinde yetişmesinden dolayı "ez-Zebîdî" nisbesiyle meşhur olmuştur.⁶

Hakkında tercüme-i hal yazan Abdülhay Kettânî (ö. 1962) Zebîdî'nin çeşitli icâzetlerine dayanarak babası ve atalarının künye ve lakaplarını şu şekilde tespit etmiştir:⁷ "Muhammed b. Ebü'l-Gulâm Muhammed İbnü'l-Kutub Ebi Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Muhtafî b. İsâ b. Zeynelâbidîn b. Hüseyin b. el-Vâsîfî el-İrakî el-Hindî el-Zebîdî el-Mısırî el-Hanefî el-Kâdirî el-Nakşibendî el-Eş'arî."

Zebîdî 1732 senesinde Hindistan'ın kuzeyinde, Ganj nehrinin güneyindeki Kannûc şehrinin yakınlarındaki Bilgrâm kasabasında doğmuştur.⁸

I.2. Eğitim Hayatı

Zebîdî, İslâm kültürü üzerine nakli ve akli ilimlerle yoğunlaşmış, diğer taraftan hadis, fıkıh, tefsir, sarf-nahiv, nazım, nesir, tasavvuf, kelâm, ensâb, lügat ilimleri edebiyat ve hikmetin inceliklerine kadar uzanan değişik konularda yüz kırktan fazla eser vermiştir.⁹

¹ Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, X, 469; Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, *Târîhu 'Acâ'ibi'l-'âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr*, IV, 142.

² Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-Fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-mesyahât ve'l-müselâsât*, I, 526.

³ Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, X, 469; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemul musannifi'l-kütübi'l-'Arabîyye fi't-târîh ve'l-tenâcim ve'l-coğrafiyye ve'r-rahâlât*, 578.

⁴ Abdülhay el-Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-Fehâris*, I, 526; Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, III, 12; Hayreddin ez-Zirikî, *el-'Alâm Kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ' min'el-'Arab ve'l-müsta'rebin ve'l-müsteş-rikin*, VII, 297; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifin esmâ'ü'l-müellifin ve şîrâ'ü'l-Musannifin*, II, 347.

⁵ Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-Fehâris*, I, 527.

⁶ Abdülhay b. Fahriddin b. Abdülalî el-İsenî, *Nüzhetu'l-havâtir ve behcetü'l-mesâmi' ve'n-nevâzir*, VII, 471; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabîyye*, XI, 282; Ignatij Julianovic Krackovskij, *Târîhu'l-'edebi'l-coğrafiyye'l-'Arabî*, 855.

⁷ Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., I, 526-527.

⁸ Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., I, 527; Brockelmann, "Muhammed Murtaza", *IA.*, VIII, 499.

⁹ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*, III, 18; Hasan b. İbrâhim Abdürrezzâk el-Baytar, *Hilyetü'l-Beşer fi Târîhi'l-karni's-Salis aşr*, III, 1492; Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., I, 529, 536-537.

Zebîdî, ilim hayatı oldukça ileri seviyede bulunan ve XIX. asra kadar özellikle İslâm kültür merkezi olarak tanınan Bilgrâm'da tahsiline başlamıştır. Zamanın hocalarından bir müddet ders aldıktan sonra Bilgrâm'ı terk ederek Sendile'ye ve Haydarabad'a, oradan da Dihle'ye gitmiştir. Hadis öğrenimini, Hindistan'da dönemin tanınmış âlimlerinden olan Muhammed Fâhir b. Yahya el-İlahabâdî (ö. 1750) ve Şah Veliyyullah b. Abdürrahim ed-Dihlevî'den (ö.1762) almıştır.¹⁰ 1750 yılında henüz on sekiz yaşındayken tahsil için, önce Hicaz'a,¹¹ daha sonra Yemen'deki Zebîd şehrine gidere ve orada yerleşmeye karar verir ve tahsil hayatının büyük bir bölümünü bu şehirde yapar. Burada Sammah Mescidi'nde Süleyman b. Yahya b. Ömer b. Abdülkâdir'in (ö. 1761) fıkıh ve hadis usûlü derslerine devam eder. Ondan Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmiu's-Sahîh*'inin tamamını, Müslim'in (ö. 261/874) *el-Câmiu's-Sahîh*'inin de yarısına kadar olan kısmını okur.¹²

I.3. İlmî Seyahatleri

Müellifimiz, birçok seneler muhtelif yerlerde tahsilini bir hayli ilerlettikten sonra, ilk önemli yolculuğunu hocası Ayderûs'un teşvikiyle Aralık 1753 senesinde Mısır'a gerçekleştirmiştir.¹³ Sağe hanuna yerleşerek Kahire'de ikâmet etmeye karar verir. Böylece henüz 22 yaşında iken Mısır'a gelen Zebîdî, Mısırlı alimlerle tanışıp onlardan ders almaya başlar. İlk tanıştığı ve kendisinden ilim tahsil ettiği kişi Mısır âlimlerinden Seyyid Ali el-Makdisî el-Hanefî'dir.¹⁴ Yine Mısır'da İsmâil Kethüdâ Azban'la tanışan Zebîdî onun himayesine girer. Azban onun durumuyla yakından ilgilenir ve ilim tahsil etmesi için bütün imkânları ona sunar.¹⁵ Zebîdî, Mısır'da ikâmet etmeye başladıktan sonra da ilim talebinde seyahatlerine devam etmiştir. Kahire ile Beni-sâid bölgesine, Mısır'ın Akdeniz sahillerindeki önemli şehirlerinden Raşid, Dimyat ve el-Mensûra'ya seyahatlerde bulunmuştur. Bölgenin âlimleriyle buluşarak onlardan ilim tahsil etmiştir.

I.4. Zebîdî'nin Asrında Siyâsî Durum

Yaşadığı dönem olan XVIII. yüzyılda Mısır'ın durumu siyasi bakımdan karışıktır. Mısır, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir vilâyeti olmasına karşılık, âdem-i merkezîyetçi güçlerin artmasıyla, askerî-siyasî elitin özerk yönetimi altındadır. Özellikle XVII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren merkezî idari

¹⁰ Zebîdî, *a.g.e.*, X, 469; Fazlur Rahman, *İslâm'da İhya ve Reform*, 221.

¹¹ Abdürrezzâk el-Baytar, *a.g.e.*, III, 1493; Zirikli, *a.g.e.*, VII, 297.

¹² Yaşar Koçak, *a.g.e.*, 4; Siddik Hasan Han, *a.g.e.*, III, 27.

¹³ Ceberî, *a.g.e.*, IV, 143; Corci b. Habib Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-lügati'l-'Arabîyye*, III, 310.

¹⁴ Abdülhay Haseni, *a.g.e.*, VII, 471; Brockelmann, "Muhammed Murtazâ", *İA.*, VIII, 499.

¹⁵ Serkis, *Mu'cemü'l-matbûati'l-'Arabîyye*, II, 1726; Abdürrezzâk el-Baytar, *a.g.e.*, III, 1493.

ve onun temsilcisi olan beylerbeylerin eyaletteki Memlûk yöneticeleri ile Arap Şeyhleri üzerindeki otoriteleri zayıflamıştı.¹⁶ Ulema bu yüzyılda, ayırt edici sosyo-politik güç olarak ortaya çıkmıştı. Memlûklerin yönetimle olan sorunları artış gösterince ulema sık sık aracı olmak zorunda kalıyor. Halkın nezdinde yöneticilerin adaletsizliklerini düzelteren kimseler olarak algılanıyordu.¹⁷

Zebîdî'nin ikâmet etmeye karar verdiği Kahire XVIII. yüzyıldaki en büyük dini ve fikrî kesişim noktalarından birisiydi. Ziyaretçi âlimlerin oluşturduğu gruplar ve yerel mürşitler, fikirlerin geliştirilmesinde ve yayılmasında en önemli görevleri üstlenmekteydiler. Dünya'nın dört bir yanından gelen âlimler, Mekke ve Medine yoluyla buraya geliyorlardı. Söz konusu farklı düşünceleri paylaşan gruplar, Kahire'de gerek âlimlerle gerek yerel kurumlarla fikrî ve ilmî etkilerin içine giriyorlardı.¹⁸ Netice olarak Zebîdî'nin siyasi bakımdan karışık ancak ilim yönünden dinamik bir dönemde bölgedeki ilmî ortama katıldığını, elverişli bir ortamda yetiştiğini, zamanın önemli âlimler topluluğuna talebelik yaptığını söyleyebiliriz.

I.5. Vefatı

XVIII. yüzyılın sonlarında Mısır çok yönlü bir krize uğrar. Bölgedeki ekonomik kriz, 1784'ten 1792'ye kadar pahalılık, kıtlık ve veba salgınları gibi ülkeyi fakirleştiren ve nüfusu azaltan birçok felaket Mısır halkının üzerine çökmesine neden olur. 1791 yılındaki veba salgını birçok kişinin ölümüne neden olur ve 1792'de kıtlık ve açlık dayanılmaz hale gelir.¹⁹ Müellifimiz de bu veba salgınına yakalanarak, Nisan 1205/1791 senesinde Kahire'de vefat eder.²⁰

II- İLMÎ KİŞİLİĞİ

II.1. İlmî Şahsiyeti

İlmi, hocaları, öğrencileri ve eserleri ile haklı bir şöhrete sahip olan Zebîdî, hem aklı hem de nakli ilimleri derinlemesine öğrenerek, fıkıh, tefsir, hadis, kelâm, lügat, neseb, ensâb, nahiv alanlarında önde gelen âlimlerden kabul edilmiştir. Zebîdî daha küçüklüğünden itibaren ilim öğrenimi için pek çok

¹⁶ Marshall G.S. Hodgson, *İslâmın Serüveni*, III, 151-152; Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Mısır", *DİA.*, XXIX, 565.

¹⁷ J. Obert WOLL, *İslâm'da Süreklilik ve Değişim*, trc. Cemal Aydın-Cengiz Şişman, I, 85-86.

¹⁸ Woll, *a.g.e.*, I, 91.

¹⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet: Osmanlı Tarihi*, III, 120; Raymond, *a.g.m.*, *DİA.*, XXIV, 179.

²⁰ Brockelmann, *GAL*, II, 371; Fuat Sezgin, *Târîhu'l-türâsi'l-'Arabî*, I-II, 20.

yere yolculuklar yapmıştır. Üç yüzden fazla âlime talebelik yapan Zebîdî, özellikle Hindistan, Yemen ve Hicaz'da farklı dallarda ilim tahsil etmiştir.²¹ Zebîdî'nin temâyüz ettiği ilimlerin çeşitli oluşu ona, onun üstünlüğünü perçinleyen, kendisinde hâsıl olan ilimleri analiz edip delillendirerek, görüşlerini en iyi şekilde kullanmasını sağlamıştır. Bu nedenle İslâm âlimlerinin pek çoğu tarafından büyüklüğü takdir edilmiş ve bu âlimlerce değişik vesilelerle övülmüş, şanı yüceltilmiştir.

II.1. a. Hadis

Zebîdî'nin en çok meşgul olduğu ilim sahalarından biri, hiç şüphesiz hadis ilmidir. Hadis ilminde, senetlerin zikri hususunda eski klasik devir âlimlerinin yolunu takip etmiştir. Onun zamanında Mısır âlimleri tarafından terk edilmiş olan ve ibn Hacer'in ve talebeleri; es-Sehâvî ile es-Suyûtî'nin ölümleriyle ortadan kalkan hadis imlâ etme usulünü tekrar canlandırmıştır.²²

XVIII. yüzyıl ulamasının kültürel hareketlerinde hadis çalışmaları çok önemli bir yer tutmuştu.²³ Özellikle Mısırlı âlimler, bu yüz yılın hadis çalışmalarında oldukça önemli roller almışlardı. XVIII. yüzyıl hadisçilerinin ayırt edici özelliği; taklidi reddederek, ilk dönem kaynaklarını tahkik etmek ve bu kaynakları çözümlene ve anlamada kendi melekelerini kullanmalarıydı.²⁴ Bu akımın öncülüğünü ise Hindistan'da Şah Veliyyullah, Yemen'de İsmâil Emîr es-San'anî (ö.1768), Mısır'da Muhammed Murtazâ Zebîdî, Necid'de İbn Abdülvehhab (ö.1792) ve yine Yemen'de Muhammed b. Ali eş-Şevkânî (ö.1834) yapmaktaydı.²⁵ Dihlevî, Haremeyn'de hadis eğitimi görmüş ve kısa bir süre sonra da Hindistan'ın en önemli âlimi durumuna gelmişti. Onun öğrencilerinden biri olan Zebîdî de Arabistan'da eğitim görmüş ve daha sonra Doğu Akdeniz bölgesinde otorite olmuştu.²⁶ Hadis ilminin yayılmasında şüphesiz ki, Veliyyullah'ın ve öğrencilerinin çok etkisi olmuştur. Hadis çalışmalarında Dihlevî'nin Hindistan'da açmış olduğu çığır öğrencisi olan ve zamanın en önemli münevvirlerinden biri haline gelen Murtazâ Zebîdî ile doruğa ulaşmıştır. Değişik alanlarda yaptığı

²¹ Zebîdî'de bulunduğu sıralarda kendilerinden ilim tahsil ettiği üç yüz kadar hocasını tercüme-i halleri ile birlikte el-Mu'cemül'kebir, el-Mu'cemül'sagîr ve el-Fiyâtü's-sened adını taşıyan biyografik eserlerinde zikretmiştir. Bk. Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., I, 527.

²² Cebertî, a.g.e., IV, 147-150; Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., I, 528-529; Woll, a.g.e., I, 92-93.

²³ Woll, a.g.e., I, 79; Görmez, a.g.e., 82.

²⁴ Woll, a.g.e., I, 100; Geniş bilgi için bk. Hayrettin Karaman, *Dört Risâle*, İstanbul 1982, 151-216.

²⁵ Fazlur Rahman, *İslâm*, 272; Görmez, a.g.e., 83.

²⁶ Woll, a.g.e., I, 101.

yığınla çalışma ona çok geniş bir ün sağlamış ve hadis konusunda kendisi ve öğrencilerinin çalışmaları bu sahada otorite kabul edilmişti.²⁷

II.1. b. Lügat

Zebîdî'nin meşgul olduğu en mühim sahalardan biri de hiç şüphesiz lügat ilmidir. Kendisinin asıl şöhretini temin edecek olan ve yaşadığı dönemde Mısır'ın en büyük lügat âlimi kabul edilmesine vesile olan bir eser ortaya koymuştur. Bu eser bilindiği gibi el-Firûzâbâdî'nin (ö.817/1415) *el-Kâmûsü'l-muhîl* eserine şerh olarak yazdığı *Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs'* tur.²⁸ Aslında şerhden çok müstakil bir telifi andıran ve ihtiva ettiği 120.000 madde ile Arap lügatçiliğinin en hacimli ansiklopedik eserini temsil etmektedir.²⁹ Müellifimiz *Kâmûs* şerhine 1760 yılında başlamış ve on dört yıllık bir çalışmadan sonra 1774 yılında tamamlamıştır.³⁰

II.1. c. Ensab

Zebîdî diğer ilim dallarındaki başarısını ensâb ilminde de yakalamıştır. Şarktan ve garptan onun yanına nesebelerini yazdırmak veya tashih ettirmek için gelenler olurdu. Aynı zamanda Zebîdî lügat ve ensâb ilminde büyük bir ilme sahiptir.³¹ Abdülhay el-Kettânî bu konuda şöyle söyler: "Bu zat yaşadığı asırda ve Mısır'da dünyadaki nadir insanlardan biriydi. Hâfız ibn Hacer'in talebelerinden (es-Suyûtî ve es-Sehâvî) sonra Zebîdî'den daha fazla rivâyeti ve şöhreti büyük olan, hadis ve isnad fennini daha iyi bilen ilmi geniş bir âlim gelmemiştir. Mağrib ve Meşrik'den halk, ensâbını (soylarını) yazdırmak veya düzeltmek için ona gelir, gelemeyen de ona yazmak suretiyle öğrenirdi..."³²

II.1 e. Tasavvuf

Müellifimizin tasavvuf ehli ile iyi ilişkiler kurmuştur. İrade itibari ile Kâdirî, sulûk cihetinden Nakşibendî idi.³³ Tasavvufi mahiyette bir çok risâleler kaleme almıştır. Zebîdî'nin tasavvufdaki önemi Sûfizm'in yeni tanımlayıcılarından birisi olmasıdır. Meşhur kitaplarından birisi; İslâm'ın daha katı bir biçimine göre tanımlanmış formülasyonların yönlendiriminde

²⁷ Görmez, a.g.e., 83; Woll, a.g.e., I, 93-94.

²⁸ İsmâil Râcî el-Fârûkî - Luis Lâmia el-Fârûkî, *İslâm Kültür Atlası*, 267; Fuat Sezgin, *GAS* I-II, 7;

Hulûsi Kılıç, "el-Kâmûsü'l-muhîl", *DİA.*, XXIV, 288.

²⁹ Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., I, 399; el-Fârûkî, a.g.e., 267; Fuat Sezgin, *GAS*, I-II, 7, 11.

³⁰ Cebertî, a.g.e., IV, 143-144; Brockelmann, "Muhammed Murtazâ", *İA.*, VIII, 500.

³¹ Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., I, 529; Kehhâle, a.g.e., XI, 282.

³² Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., I, 528.

³³ Siddîk Hasan Han, a.g.e., III, 27; Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., I, 527.

Sûfî düşünce içindeki Arabî geleneğinden uzaklaşılmasına hız kazandıran Gazzâlî'nin *İhyâ'ü 'ulû-mi'd-dîn* eserine yazdığı *İthâfî's-sâde* şerhidir.³⁴ Müellif, Gazzâlî'nin düşünce istikametini yeniden ifade etmeye ve savunmaya çalışarak mütedil bir ihyâ hareketini temsil etmekteydi. Bu mütedil turumu, Hindistan'da baş gösteren islâhat hareketlerinin birçoğuna örnek teşkil etmişti.³⁵ Halvetiye etkinliklerinin iteklediği reformist akımların güçlenmesine yardım eden ihyâcı Nakşibendî geleneği ile işbirliğine giren Zebîdî, Mısır'ın kozmopolit çevresine ihyâcı fikirlerin girmesine büyük katkı sağlamıştır.³⁶

II.1.f. Kelâm

Zebîdî'nin kelâm ilmindeki yerini saptamak için hiç şüphesiz onun, *İthâfî's-sâde* şerhini ele almak icap eder. Müellifimiz on cilde ulaşan bu büyük eseri meydana getirmek için uzun süre çalışmış, sonunda adını yaşatacak bir anıt ortaya koymayı başarmıştır.

Müellifimiz, bu şerhin ikinci cildinde, Gazzâlî'nin otuz altı sayfalık *Kavâ'idü'l-akâ'id* risâlesini 300 sayfaya yaklaşan bir şerh ile izah etmiştir. Başlı başına bir kelâm kitabı niteliğinde olan bu şerh, kelâmî görüşleri açısından onun en önemli kelâm çalışmasıdır.³⁷ Zebîdî'yi kelâm ilminde değerli bir âlim kılan en önemli özelliği, mezhepler arasındaki ihtilafı konuları te'lif ve tevfiikten (uzlaştırmak ve bağdaştırmaktan) yana olması, bir taraftan bu ihtilafın sayısını azaltırken, diğer taraftan da bu nev'i anlaşmazlıkları basit ve lafzî ihtilaf şeklinde değerlendirmesidir. O, gerçeği olduğu gibi söylemiş, taraf tutma ve mezhep kayırma gibi bir endişe ile hareket etmemiştir. *İhyâ'*nun şerhinde yaptığı izahlarda Ehl-i hadis (Selefiyye), Ehl-i nazar (Eş'ariyye-Mâtürîdiyye) ve Ehl-i keşf (Sûfiyye) olmak üzere sünnet çerçevesinde kalan her üç zümrenin metodunu yerine göre büyük bir vukuf, tedkik ve tenkid zihniyetiyle kullanmasını başardığını söyleyebiliriz.³⁸ Müellifin bu geniş kültür birikimi, onu İslâmî düşünce ortamında münakaşa konusu olan ihtilafı üzerinde otorite bir âlim yapmıştır.

II.2. Hocaları

Zebîdî'nin gençlik yıllarında Hindistan, Zebîd, Yemen, Mısır ve çevresi ilmi faaliyetler bakımından oldukça hareketli bir yapıya sahipti. Zebîdî, bu ilmi

³⁴ Woll, *a.g.e.*, I, 93.

³⁵ Fazlur Rahman, *İslâm*, 273.

³⁶ Woll, *a.g.e.*, I, 94-95; Fazlur Rahman, *İslâm*, 273.

³⁷ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, 134; Saim Kılavuz, *İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, 431.

³⁸ Topaloğlu, *a.g.e.*, 134; Krş. Zebîdî, *İthâfî's-sâde*, II, 21.

çevreden yeterince istifade etmesini bilmiş, yetkili ilim erbabınca verilen derslere devam ederek dinî ilimlerde, lüzumlu bütün bilgilere sahip olmuştur.

Zebîdî hakkında geniş malumat veren Abdülhay el-Kettânî, onun hocalarından bir kısmının isimlerini beş sayfa olarak *Fihrisü'l-fehâris'*de zikretmektedir. Hocaları sayılamayacak derecede fazla olduğundan sadece kendisinden en çok istifade ettiği ve şahsiyeti üzerinde büyük hissesi bulunan bazı hocalarını zikredeceğiz.

Hindistan'daki Hocaları; Muhammed Fahir b. Yahya el-İlâhabâdî, Şah Veltyyullah Dihlevî ve Hayreddin b. Zâhid es-Suretî'dir.³⁹

Yemen ve Zebîd'deki Hocaları; Süleyman b. Yahya el-Hüseynî, Muhammed b. et-Tayyib, Şeyh Abdülhâlik b. Ebîbekr el-Mizcâcî, Müsned sahibi Şah Muhammed b. Alâddin el-Mizcâcî.⁴⁰

Mısır'daki Hocaları; Kethüdâ İsmâil Azban, Seyyid Ali el-Makdisî el-Hanefî, Ahmed el-Melevis, Abdülvehhab b. Abdüsselam Afifi, el-Cevherî, Camiu'l-ezher Reisi el-Huffenî ve el-Beledî, es-Sâidî, Hasan el-Cebertî, Şeyh Ali el-Makdisî el-Hanefî, el-Müdâbigî.⁴¹

II.3. Talebeleri

Hareketli bir ilim devresi geçiren Zebîdî'nin muhakkak ki çok sayıda talebeleri olmuştur. Vermiş olduğu icâzetlere bakıldığında kendisinin bir çok talebe yetiştirdiği anlaşılmaktadır. Talebeleri sayılamayacak kadar fazla olduğundan burada hepsinin ismini zikretmekten ziyade birkaç tanesini nakledeceğiz.

Zebîdî'nin bizzat dersinde bulunan talebeleri; Ezher Şeyhlerinde Şeyh Ahmed eş-Şucâî (ö. 1782) ve Şeyh Mustafa et-Tâî,⁴² Şeyhun Camii İmamı ve kütüphanecisi Mûsâ el Şeyhûnî,⁴³ Mısırlı meşhur tarihçi Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, Abdürrezzâk (Bâhir Paşa) Reis'tir. Derslerine katılmayıp, yazışarak icâzet alan talebeleri; Şam'dan Ahmed b. Ali b. Ömer el-Menîni(ö.

³⁹ Zebîdî, *Tâcü'l-Aris*, X, 469; Abdülhay el-Kettânî, *a.g.e.*, I, 533.

⁴⁰ Abdülhay Haseni, *a.g.e.*, VII, 371; Abdülhay el-Kettânî, *a.g.e.*, I, 533; Zebîdî, *a.g.e.*, X, 469.

⁴¹ Zeydan, *a.g.e.*, III, 310; Abdülhay Haseni, *a.g.e.*, VII, 371; Serkis, *a.g.e.*, II, 1726.

⁴² Zebîdî, *a.g.e.*, X, 490.

⁴³ Yaşar Koçak, *a.g.e.*, 10; Suat Yıldırım, "Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî", *EAÜİFD.*, 29.

1759); Haleb'den, Ebü'l-Mevâhib Ahmed b. Sâlih; Nablus'tan, Muhammed b. Ali b. Hâlifat el-Furriyânî; Fas'tan Ömer b. Abdillâh el-Fâsî'dir.⁴⁴

III- ESERLERİ

Yaşadığı asırda İslâm dünyasında birçok tanınmış ilim adamı arasında ön sırada yer alan ve velûd bir müellif olan Zebîdî, başta lûgat ilmi olmak üzere, hadis, fıkıh, tefsir, kelâm, tasavvuf, ensab, nazım, nesir, sarf-nahiv ve diğer ilimlerde, temel kaynak niteliği taşıyan birbirinden değerli eserler telif edebilmiştir.

Zebîdî'nin eserlerinin tam sayısı kesin olarak bilinmemekle beraber bizzat görebildiklerimizden ve kaynaklarda adına rastladıklarımızdan hareketle yaklaşık 147 tane eser kaleme aldığı tesbit edebildik. Bunlardan bir kısmı günümüze ulaşmış yazma veya matbu halde, diğer bir kısmı ise günümüze ulaşmamıştır. Bunların sadece isimleri bilinmektedir.

III. 1- Günümüze Ulaşmış Eserleri:

1- *İthâfû's-sâdeti'l-müttakîn bi-şerhi esrâri İhyâ'i 'ulû-mi'd-dîn*: Zebîdî'nin, en önemli çalışmalarının başında Gazzâlî'nin *İhyâ'ü 'ulû-mi'd-dîn*'e yazdığı *İthâfû's-sâde* adlı eseri gelir. Hayatından bahseden hemen bütün tabakat ve terâcim-i ahval kitaplarında bu şerh hakkında bilgi verilmektedir. 11 sene süren aralıksız çalışmalar sonucu 1201/1786'da on büyük cilt olarak tamamlanmış, sonunda müellifin adını yaşatacak bir eser ortaya konulmuştur.⁴⁵ İlk cildi 1191/1777 1197/1783 tarihinde istinsâh olunan bu eser, ilk defa Fas'ta 1301-1304/1888-11886'da on üç cilt halinde basılmıştır. 1311/1897 yılında ise, Kahire'de on büyük cilt halinde Meymeniyeye Matbaası'nda ayrı bir basımı yapılmıştır. Eserin, Muhammed Ali Beyzavî tarafından gerçekleştirilen ilmî bir neşri ise, Beyrut'ta 2002 yılında 14 cilt halinde basılmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi 330 numarada bu eserin I. ve II. ciltlerinin yazma nüshası bulunmaktadır.⁴⁶ Eserin Türkçe tercüme ve şerhi, XIX. yüzyılda Yûsuf Ahmed Sıdkî tarafından *Siyeru umû-mi'l-muvahhidîn tercümetü ve şerhu İhyâi ulûmi'd-dîn* ismiyle dokuz cilt hâlinde yapılmış olup İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.⁴⁷

2- *Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*: Zebîdî'yi şöhretin zirvesine çıkaran en büyük eseri hiç şüphesiz *Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*'tur. Müellifimizin

⁴⁴ Yaşar Koçak, a.g.e., 18.

⁴⁵ Cebertî, a.g.e., IV, 151; Bekir Karlığa, "Gazzâlî", DİA, XIII, 523.

⁴⁶ Zeydan, a.g.e., III, 311; Brockelmann, GAL, II, 371; Bekir Karlığa, a.g.m., DİA, XIII, 523.

⁴⁷ Bkz. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, nr. 5851-5860.

bu büyük çalışmasına daha önce Firûzâbâdî'nin (ö.817/1415) *el-Kâmûsü'l-Mühîr*'ini iki cilt halinde şerh eden hocası Muhammed b. et-Tayyib el-Lugavî el-Nahvî'nin teşvik etmesiyle başlamıştır.⁴⁸ Kahire'ye geldikten yedi yıl sonra 1760'da eserini yazmaya başlayan Zebîdî, 1774'te ikmal etmiştir.⁴⁹

Arap dili ve edebiyatına dair en geniş ve en muteber lûgatlerden biri sayılan bu ansiklopedik eser ilk kez Kahire'de Matbaatü'l-Vehbiyye'de hicrî 1286-1287 (1869-1870) tarihlerinde eksik olarak beş cilt halinde basılmıştır. Daha sonra tamamı on cilt halinde yine Kahire'de 1306-1308 (1888-1890) yıllarında basılmıştır.⁵⁰ İlmî bir neşri Abdüsettar Ahmed Ferrâc başkanlığındaki bir heyet tarafından yapılan bu eserin ilk cildi, 1965 yılında yayınlanmış, şu ana kadar yirmi altı ciltlik kısmı tamamlanmıştır.⁵¹

Arapça için en üstün leksikolojik referanslar olarak dikkate alınan bu şerh, Arap dilinin en geniş lûgat kitabı olup, 120 000 madde ihtiva etmektedir.⁵²

3- *'İkdü'l-mükellel bi'l-cevheri's-semîn fi Turuki'l-ilbâsi ve'z-zikri ve't-telkîn*:: Arkadaşlarından Ebü'l-Hamâil Ali b. Ahmed el-Muvaccah'ın, zikrin şartları ve adabı; hırka giydirmenin, beyat ve telkinin nasıl olacağını açıklamasını istemesi üzerine bu eseri kaleme alan Zebîdî,⁵³ eserin telifini 1768'de bitirmiştir.⁵⁴ Eserin bilinen iki nüshası vardır. Birincisi Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, merhum Muhammed Tancî kısmında, bir cilt içinde 58 varak (yaprak) olarak; İkinci nüshası ise Medine'de bulunan Şeyülislâm Ârif Hikmet Kütüphanesi'nde (nr. 260/55) yer almaktadır.⁵⁵

4- *Bulgatu'l-erib fi mustalah âsâri'l-Habîb*:: Hadis ıstılahları hakkındaki bu eser, 1164/1750 yılında telif edilmiştir. İki yazma nüshası mevcuttur. Biri Teymûriyye Kütüphanesinde, diğeri Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde Muhammed Tancî bölümündedir.⁵⁶ Eser Radiyyu'd-dîn Muhammed b. İbrahim'in (ö. 971/1563) *Kafvu'l-eser fi savfi ulûmi'l-eser*'i ile birlikte Abdülfettah Ebû Gudde tarafından neşredilmiştir.⁵⁷

⁴⁸ Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, X, 469; Sıddik Hasan Han, a.g.e., III, 18, 28; Yaşar Koçak, a.g.e., 38.

⁴⁹ Zeydan, a.g.e., III, 310-311; Zirikî, a.g.e., VII, 297; Sezgin, GAS, I-II, 2; Yaşar Koçak, a.g.e., 38.

⁵⁰ Zeydan, a.g.e., III, 310-311; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, XI, 282; Yûsuf Elyan Serkis, *Mu'cemü'l-matbûati'l-'Arabîyye ve'l-muarrebe*, II, 1727; İsmâil Paşa, *Keşfü'z-zumûn*, I, 210.

⁵¹ Hulûsi Kılıç, "el-Kâmûsü'l-Mühîr", DİA, XXIV, 288.

⁵² el-Fârûkî, *İslâm Kültür Atlası*, 267; Hulûsi Kılıç, a.g.m., DİA, XXIV, 288.

⁵³ Zebîdî, *'İkdü'l-Cevheri's-semîn*, DİA Ktp., nr. 4622 (M. Tancî nüshası fotokobisi), 11, 14, 16, 23;

Krş. Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., II, 872.

⁵⁴ Yaşar Koçak, a.g.e., 52.

⁵⁵ Yaşar Koçak, a.g.e., 52-53.

⁵⁶ İsmâil Paşa, *Keşfü'z-zumûn*, I, 192; Zirikî, a.g.e., VII, 298; Brockelmann, GAL Suppl., II, 398.

⁵⁷ Ca'fer b. İdris el-Kettânî, a.g.e., 439.

5- *Bulûğu aksa'l-edeb bi şerhi delâli'l-Kureb*: Mustafa el-Bekrî'nin salavatının müellifimiz tarafından yazılmış şerhidir. Ezher Kütüphanesi'nde müellif hatıyla otuz varak olarak bir nüshası bulunmaktadır.⁵⁸

6- *Ukudü'l-cevâhiri'l-münife fî usûli edilleti mezhebi'l-İmam Ebî Hanîfe*: Hadis kitapları tertibinde yazılmış Hanefî Mezhebi ve delillerini açıklığa kavuşturmak için telif edilmiştir.⁵⁹ Eser 1985 yılında Beyrut'ta basılmıştır.⁶⁰

7- *Cezvetü'l-iktibas fî nesebi Beni'l-Abbas*:: Bir nüshası Dârü'l-kütübî'l-Mısriyye'de bulunmaktadır.⁶¹

8- *Emâli'l-Şeyhüniyye*: Mısırda Şeyhun mescidinde imlâ ettirdiği hadislerle ilgili bir eser olup, Berlin'de bir nüshası vardır.⁶²

9- *el-Envâr ve'l-hikem*: Akâid konusunu işleyen bir eser olup, Medine'de Ârif Hikmet Kütüphanesi'nde (nr.5) bir nüshası vardır.⁶³

10- *Esânîdü'l-Kütübî's-sitte*: Kahire'de bir nüshası bulunan eser hadis senedleri hakkındadır. Bir cilt içerisinde beş varaktan oluşmaktadır. 1190/1776 tarihinde yazılmıştır.⁶⁴

11- *Gâyetü'l-ibtihâc li muktefi esânîdi kitâbi Müslimi ibni'l-Haccâc*:: *Sahîh-i Müslim'e* ulaştırılan senedleri zikretmek için telif edilmiştir. Kahire'de Teymuriyye Kütüphanesi'nde bir nüshası mevcuttur.⁶⁵

12- *Hikmetü'l-işrâk ilâ küttâbi'l-âfâk*: Abdüsselâm Hârun tarafından, "Nevâdirü'l-Mahtûtat" serisi içinde (nr. 20, seri no:5) 1372/1954 yılında Kahire'de neşredilmiştir.⁶⁶

13- *el-İkdü'l-munazzam fî ümmehâti'n-Nebî*: Princeton, Üniversitesi yazmaları arasında (Princeton Üniv. Library, Catalogue nr. 4567) iki nüshası vardır.⁶⁷

⁵⁸ Yıldırım, a.g.m., EAÜİFD., VI, 39.

⁵⁹ Zebidi, *Tâcü'l-Ârûs*, X, 470; III, 1505; Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., I, 538.

⁶⁰ Nşr. Vehbi Süleyman Kavacı el-Bânî, *Müessesetü'r-Risale*, Beyrut 1985.

⁶¹ Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 298; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 398.

⁶² Siddîk Hasan Han, a.g.e., III, 19; Zeydan, a.g.e., III, 311; Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., I, 528.

⁶³ Yaşar Koçak, a.g.e., 21.

⁶⁴ Ziriklî, a.g.e., VII, 297; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 620; İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 348.

⁶⁵ Abdürrezzâk el-Baytar, a.g.e., III, 1506; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 399.

⁶⁶ İsmâil Paşa, a.g.e., II, 348; Brockelmann, a.g.m., *IA.*, VIII, 500.

⁶⁷ Zebidi, a.g.e., X, 469; Siddîk Hasan Han, a.g.e., III, 19; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 399.

14- *el-İntisâr li vâlîdeyni'- Nebiyyi'l-muhtâr*: Hicrî 1197 senesinde telif ettiği bu eser Hz. Peygamber'in baba ve anne tarafından nesebini açıklar. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde Muhammed Tancî bölümünde bir nüshası vardır.⁶⁸

15- *İthâfu'l-asfiyâ bi ref'i selâsili'l-evliyâ*: Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde Muhammed Tancî bölümünde bir nüshası vardır.⁶⁹

16- *İzâhü'l-medârik an nesebi'l-avâtik*: Müellifimiz Hz. Peygamber'in anne tarafından on iki ninesine tahsis etmiştir. Bir nüshası Dârü'l-kütübî'l-Mısriyye'de (V, 51) mevcuttur.⁷⁰

17- *el-Kavlü'l-mebtût fî tahkiki lafzi't-tâbût*: Dârü'l-kütübî'l-Mısriyye ve Süleymaniye Kütüphanelerinde Kasıdecizâde bölümünde birer nüshası bulunmaktadır.⁷¹

18- *Laktü'l-leâli mine'l-cevâhiri'l-gevâli*: Hadis senedleri hakkında bir eserdir. Catalogue of Princeton Üniv. Library (nr. 673, 4180) de bir nüshası mevcuttur.⁷²

19- *Laktü'l-mercân fî hadisi'l-cânn*:: Hadise dahil dört saifelik küçük bir risaledir. Bir nüshası Süleymaniye (Esad Ef.) kütüphanesi 3543/9 numarada kayıtlı bir mecmua içerisinde bulunmaktadır.⁷³

20- *Laktü'l-leâli'l-mütenâsire fî'l-ehâdisi'l-mütevâtire*: Emir Sıdık Hasan tarafından ihtisar edilen bu eser Hindistan'da neşrolunmuştur.⁷⁴

21- *el-Mekâ'idü'l-İndiyye fî'l-meşâyihî'n-Nakşibendiyye*⁷⁵

22- *el-Minahu'l-aliyye fî'l-tarîkati'n-Nakşibendiyye*⁷⁶

23- *el-Mirkâtü'l-aliyye fî şerhi'l-hadisi'l-müselseli bi'l-evvelîyye*⁷⁷

⁶⁸ Abdürrezzâk el-Baytar, a.g.e., III, 1506; İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 348.

⁶⁹ Siddîk Hasan Han, a.g.e., III, 19; Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., I, 18, 171, 537.

⁷⁰ Zebidi, a.g.e., X, 469; Siddîk Hasan Han, a.g.e., III, 18; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 398.

⁷¹ Zeydan, a.g.e., III, 311; Brockelmann, *GAL*, Leiden, 1949, II, 371.

⁷² Zebidi, a.g.e., X, 470; İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 348; Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., I, 512.

⁷³ Yıldırım, a.g.m., EAÜİFD., VI, 44.

⁷⁴ Siddîk Hasan Han, *Ebedü'l-ülûm*, III, 19; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 399.

⁷⁵ İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 348.

⁷⁶ Yıldırım, a.g.m., EAÜİFD., VI, 45; Yaşar Koçak, a.g.e., 31.

⁷⁷ Zebidi, a.g.e., X, 469; Siddîk Hasan Han, a.g.e., III, 18; Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., II, 586.

24- *Mu'cemü'l-meşâih*.⁷⁸

25- *Muzîlû nikâbi'l-hafâ 'an küna sâdâtinâ beni'l-Vefâ*.⁷⁹

26- *Nefhatü'l-envâr fi nesebi's-Şeyh Ali İskender*.⁸⁰

27- *Neşvetü'l-irtiyâh fi beyâni hakikati'l-meysiri ve'l-kidâ*: Hicrî 1186'da telif edilen bu eser, 1303 yılında Leiden de neşredilen Arapça bir mecmua içerisinde yer almaktadır.⁸¹

28- *er-Ravzatü'l-mi'târ fi nesebi's-sâdeti âli Ca'feri't-Tayyâr*: Ca'fer-i Tayyâr'ın (ö.8/629) evlatlarından bahseden bir eserdir. Kahire'de Dârü'l-kütübî'l-Mısıriye'de (V, 205) bir nüshası mevcuttur.⁸²

29- *Ravzü'l-besîm fi'lezâ sâla 'an sünnet Ebi'l-Kâsım*: 204 varak hacminden meydana gelen bu eser hicrî 1179'da istinsâh edilmiştir. Bir nüshası Medine Ârif Hikmet Kütüphanesi'nde (nr. 117) mevcuttur.⁸³

30- *Risâletün fi ehâdîse teta'alleku bi fadli yevmi âşûrâ*: Müellif hattıyla bir nüsha Hidiviye Kütüphanesi'nde mevcuttur.⁸⁴

31- *er-Risâle fi hükmi's-semâ*: Her sayfada on beş satırlık iki varaklık bir risâle olup, Catalogue of Princeton Üniv. Library (nr. 2946,1806) de bir nüshası mevcuttur.⁸⁵

32- *Sefinetü'n-necati'l-muhteviye 'alâ bidâ'ati müzcât mine'l-fevâ'idü'l-müntekât*: X. ve XII. Asırlarda yaşamış âlimler hakkında biyografik notları ihtiva etmekte olup, müellif hattıyla bir nüshası Brill'de mevcuttur.⁸⁶

33- *Şerhu'l-hizbi'l-kebîr li's-Şâzeli*: Mısır'da hicrî 1330-1333 yıllarında *Tenbîhü'l-Ârifî'l-Basîr 'alâ Esrâri'l-Hizbi'l-Kebîr* adıyla Seyyid Ebû Zeyd Abdurrahman el-Fâsî'nin şerhiyle birlikte tabolunmuştur. Nüshaları mevcuttur.⁸⁷

⁷⁸ Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 399; Abdülhay el-Kettânî, *a.g.e.*, II, 621,1004.

⁷⁹ Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 398; Zirikli, *a.g.e.*, VII, 298.

⁸⁰ Yaşar Koçak, *a.g.e.*, 34.

⁸¹ Zebîdî, *a.g.e.*, X, 470; Zeydan, *a.g.e.*, III, 311; İsmâil Paşa, *a.g.e.*, II, 348.

⁸² Brockelmann, *a.g.m.*, *İA.*, VIII, 500; Kehhâle, *Mucemu'l-Müellifin*, XI, 282.

⁸³ Yaşar Koçak, *a.g.e.*, 36.

⁸⁴ Zebîdî, *a.g.e.*, X, 470; Zeydan, *a.g.e.*, III, 310; Yıldırım, *a.g.e.*, *EAÜİFD.*, VI, 47.

⁸⁵ Yaşar Koçak, *a.g.e.*, 36.

⁸⁶ Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 398; Zirikli, *a.g.e.*, VII, 298.

⁸⁷ Siddik Hasan Han, *a.g.e.*, III, 18; Serkis, *a.g.e.*, II, 1727; Yıldırım, *a.g.m.*, *EAÜİFD.*, VI, 48-49.

34- *Şerhu sîğati salâti Ahmedî'l-Bedevî*: Hicrî 1176 yılında telif olunan bu eserin bir nüshası, Süleymaniye (Esad Ef.) Kütüphanesi 3543/12 numarada kayıtlıdır.⁸⁸

35- *Tabsîru'l-muntebih bi tahriri'l-müştebih*: Kahire'de Dârü'l-kütübî'l-Mısıriye'de bir nüshası mevcuttur.⁸⁹

36- *et-Târif bi zarûri ilm-i kavâid't-tasrif*: 61 sayfalık bir eser olup, Kahire'de bir nüshası mevcuttur.⁹⁰

37- *Tekmile'l-Kâmüsi mine'l-luğa*: Eser iki büyük cilttir. Birinci cildi III. Ahmed Kütüphanesi 274/1 numarada, ikinci cildi ise Süleymaniye Kütüphanesi'nde 3204 numarada kayıtlıdır.⁹¹

38- *Teroûhü'l-kulûb bi zikri mülûki benî Eyyûb*: Catalogue of Princeton Üniv. Kütüphanesi'nde bulunan bu eser Selahaddin Münecid tarafından 1969 yılında, Dimaşk'ta neşredilmiştir.⁹²

39- *Tuhvetü'l kemâil fi mehdi Şeyhi'l-'Arab İsmâil*: Makâme (nutuk) tarzında, 1184/1770 yılında tamamlanmıştır. Müellif hattıyla bir nüshası Kahire'de Dârü'l-kütübî'l-Mısıriye'de mevcuttur.⁹³

40- *Tuhfetü'l-ihvâni'l-zaman fi hükmi-kahveti'l-Yemen*: Bir nüshası Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Muhammed Tancî kısmında mevcuttur.⁹⁴

III.2. Kaynaklarda İsimleri Zikredilen Eserleri

1- *Akiletü'l-etrâb fi senedi't-tarîkati ve'l-ahzâb*.⁹⁵; 2- *'Ârûsu'l-mucelliye fi turuki hadîsi'l-evveliyeye*.⁹⁶; 3- *Bernâmecun*.⁹⁷; 4- *Bezlü'l-mechûd fi turuki'l-hadîsi 'şeyyebetni' Hüd*.⁹⁸; 5- *Cüz'ün fi hadîs "ismah yüsmah lek"*; 6- *Cüz'ün fi tahkiki's-salâti'l-vustâ "Keşfü'l-Ğidâ"*; 7- *Cüz'ün fi tahrîci hadîsi ni'me'l-idâmü'l-hallu*.; 8- *Cüz'ün fi tahrîci hadîsi "şeyyebetni' Hüd*.; 9- *Cüz'ün fi tahrîci hadîsi ye'huzü*

⁸⁸ Zebîdî, *a.g.e.*, X, 470; Siddik Hasan Han, *a.g.e.*, III, 19; Yıldırım, *a.g.m.*, *EAÜİFD.*, VI, 48.

⁸⁹ Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 399; Yaşar Koçak, *a.g.e.*, 38.

⁹⁰ Yaşar Koçak, *a.g.e.*, 41.

⁹¹ Zebîdî, *a.g.e.*, X, 479; Siddik Hasan Han, *a.g.e.*, III, 18; Yıldırım, *a.g.m.*, *EAÜİFD.*, VI, 49.

⁹² İsmâil Paşa, *Keşfü'l-zumân*, I, 284; Zirikli, *a.g.e.*, VII, 297; Yaşar Koçak, *a.g.e.*, 41.

⁹³ Zeydan, *a.g.e.*, III, 311; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 398; Zirikli, *a.g.e.*, VII, 297.

⁹⁴ Diğer eserleri için bkz. Siddik Hasan Han, *a.g.e.*, III, 19; Yıldırım, *a.g.m.*, *EAÜİFD.*, VI, 43.

⁹⁵ Abdürrezzâk el-Baytar, *a.g.e.*, III, 1506; Abdülhay el-Kettânî, *a.g.e.*, II, 873.

⁹⁶ Siddik Hasan Han, *a.g.e.*, III, 18; Abdülhay el-Kettânî, *a.g.e.*, II, 1061; İsmâil Paşa, *a.g.e.*, II, 348.

⁹⁷ Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 620; Zebîdî, *a.g.e.*, X, 469.

⁹⁸ Abdürrezzâk el-Baytar, *a.g.e.*, III, 1506; Zebîdî, *a.g.e.*, X, 469; *a.g.e.*, İsmâil Paşa, II, 348.

*hâze'l- 'ilme min külli halefin 'udülühü.*⁹⁹; 10- *Dürretü'l-mudîe fi'l-vasiyyeti'l-mardiyeye.*¹⁰⁰; 11- *Dürretü'l-mudîe fi'l-vasiyyeti'l-murtadiyye 'ale't-tarigati'n-Nakşibendiyye.*; 12- *Eboâbü's-se'âde ve selâsilü's-siyâde*¹⁰¹; 13- *Elfiyyetü's-sened*¹⁰²; 14- *Emâli'l-Hanefiyye.*¹⁰³; 15- *Erbe 'üne hadîsen fi'r-Rahme.*; 16- *Erbe 'üne'l-mu'telife 'fimâ verede mine'l-ehâdîsi fi yevmi 'Arefe.*¹⁰⁴; 17- *Esânîdu't-turuki's-selâse (Nakşibendiyye, Çeştiyye, İlkâniyye).*¹⁰⁵; 18- *Fecru'l-Bâbilî fi tercümeti'l-Bâbilî*¹⁰⁶; 19- *Ferâidu vâcibâti'l-İslâm;* 20- *Fuyûzâtî'l-âliyye bimâ fi sureti'r-Rahmân min esrâri's-sigati'l-İlâhiyye.*¹⁰⁷; 21- *Hadikatü's-safâ fi vâlideyni'l-Mustafâ.*¹⁰⁸; 22- *el-Hadîsü'l-müsel.* ¹⁰⁹; 23- *Halâvetü'l-fânîd fi irsâli halâveti'l-esânîd.*¹¹⁰; 24- *el-Hediyyetü'l-ihvân fi şecereti'd-duhân;* 25- *el-Hediyyetü'l-Murtadiyye fi'l-muselseli bi'l-evveliyeye.*¹¹¹; 26- *Hüsnü'l-muhâdara fi edebi'l-bahsi ve'l-münâzara.*; 27- *el-İbtihâc bi zikri emri'l-Hâcc.*; 28- *el-İhtifâl bi savmi's-sitti min Şevvâl.*¹¹²; 29- *İhtisâru meşyhati Ebi 'Abdillâh el-Beyânî.*¹¹³; 30- *el-İkdu'l-cevheriyyi's-semîn fi'l-Hadîsi'l-nuselseli bi'l-Muhammediyyîn.*¹¹⁴; 31- *İkdu'l-Cumân fi beyânî Şuûbi'l-İmân.*¹¹⁵; 32- *İkdu'l-Cumân fi ehâdîsi'l-cânn.*¹¹⁶; 33- *el-İkdu's-semîn fi hadîsi utlûbu'l-'ilme ve lev bi's-Sîn.*¹¹⁷; 34- *el-İkdu's-semîni'l-ğâl fi zikri eşyâhi zevî'l-efdâl.*¹¹⁸; 35- *el-İkdu's-semîn fi ricâli'l-hirkati ve'z-zikri ve't-telkîn.*¹¹⁹; 36- *İklîlu'l-cevâhiri'l-ğâliye fi rivâyeti'l-ehâdîsi'l-âliye.*¹²⁰; 37- *İkrâru'l-'ayn bi zikri men nusîbe ilâ'l-Hasan ve'l-Hüseyn.*¹²¹; 38- *İ'lâmu'l-a'lâm bi mensiki hacci Beytillâhi'l-Harâm.*¹²²; 39- *İnâletü'l-munâ fi sirri'l-kunâ.*¹²³; 40- *İncâzu'l-*

⁹⁹ Siddik Hasan Han, *Ebcüdü'l-'ulûm*, III, 24-25.

¹⁰⁰ Zebidî, a.g.e., X, 469; Siddik Hasan Han, a.g.e., III, 19.

¹⁰¹ Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., I, 165-166.

¹⁰² Siddik Hasan Han, a.g.e., III, 19; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 399; Zirikî, a.g.e., VII, 297.

¹⁰³ Zebidî, a.g.e., X, 470; Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., I, 538; Siddik Hasan Han, a.g.e., III, 19.

¹⁰⁴ İsmâil Paşa, *Kesfû'z-zunûn*, I, 55; Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., I, 539.

¹⁰⁵ Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 399, 620.

¹⁰⁶ Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., I, 211, 538.

¹⁰⁷ Siddik Hasan Han, *Ebcüdü'l-'ulûm*, III, 25.

¹⁰⁸ İsmâil Paşa, *Kesfû'z-zunûn*, I, 325; Abdürrezzâk el-Baytar, a.g.e., III, 1506.

¹⁰⁹ Yıldırım, a.g.m., *EAÜİFD.*, VI, 48.

¹¹⁰ Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., VI, 363.

¹¹¹ Zebidî, a.g.e., X, 469; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 399; Siddik Hasan Han, a.g.e., III, 19.

¹¹² Siddik Hasan Han, *Ebcüdü'l-'ulûm*, III, 18; İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifin*, II, 348.

¹¹³ Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., II, 389.

¹¹⁴ Zebidî, a.g.e., X, 470; Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., II, 864, 871.

¹¹⁵ Zirikî, *el-A'lâm*, VII, 297; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 399.

¹¹⁶ Zebidî, a.g.e., X, 470; Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., II, 537, 865.

¹¹⁷ Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., I, 538.

¹¹⁸ Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., II, 873; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 399.

¹¹⁹ Siddik Hasan Han, *Ebcüdü'l-'ulûm*, III, 25; İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifin*, II, 348.

¹²⁰ Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., I, 192.

¹²¹ Zebidî, a.g.e., X, 469; Siddik Hasan Han, a.g.e., III, 18.

¹²² Zebidî, a.g.e., X, 470; Abdürrezzâk el-Baytar, a.g.e., III, 1505.

¹²³ Zebidî, a.g.e., X, 469.

*hacat el-ma'sâ fi tahkik lafz-ı sicilma'sâ.*¹²⁴; 41- *İncâzu va'di's-sâil fi şerhi Hadîsi Umumi Zer'in mine's-şemâil.*¹²⁵; 42- *İrşâdü'l-ihvân ilâ'l-ahlâki'l-hisân.*¹²⁶; 43- *İs'âfu'l-eşraf.*¹²⁷; 44- *İthâfu Seyyidi'l-Hay bi selâsili benî Tayy.*¹²⁸; 45- *Kalensüvetü'l-Tâc*¹²⁹; 46- *Kalensüvetü'l-Tâc fi ba'di ehâdîsi Sâhibi'l-İsrâ ve'l-mi'râc*¹³⁰; 47- *Kasâ'id;* 48- *el-Kavû'n-nefis fi neseb Mevlay İdris*¹³¹; 49- *el-Kavlu'l-mebtût fi tahkiki lafzati "Yâkât"*¹³²; 50- *el-Kavlu's-sahîh fi mertibi't-ta'dili ve't-tecrîh*¹³³; 51- *Kesfû'l-ğitâ 'âni's-salâti'l-vustâ*¹³⁴; 52- *Kesfû'l-lisâm 'an âdâbi'l-imâni ve'l-İslâm*¹³⁵; 53- *Keşeriyü'n-Nebî li fetan Cevheriyyi't-Tab*¹³⁶; 54- *Laktatü'l-'âclân fi leyse fi'l-İmkân ebda' mim mâ kân*¹³⁷; 55- *el-Manzûme fi esrâ el-celâle*¹³⁸; 56- *el-Manzûme fi müteşâbihâti's-sureti'r-Rahmân*; 57- *el-Manzûme fi usûli'l-ilmî'r-Reml*¹³⁹; 58- *Me'ârifü'l-ibrâr fimâ li'l-künâ ve'l-elkâbi mine'l-esrâ*¹⁴⁰; 59- *Menâkibu ashâbi'l-hadîs*¹⁴¹; 60- *el-Mevâhibu'l-celile fimâ yete'alleku bi'l-Hadîsi'l-evveliyeye*¹⁴²; 61- *el-Mev'izatu'l-hasene fî vedâi şehri Ramazânî'l-mübârek*¹⁴³; 62- *Minahu'l-fuyûdâti'l-vefiyye fimâ fi sureti'r-Rahmâni min esrâri's-sifâti'l-İlâhiyye*¹⁴⁴; 63- *el-Mu'cemü'l-Ekber (Mu'cemü'l-Muhtass);* 64- *el-Mu'cemü's-sagîr*¹⁴⁵; 65- *Mu'cemü's-şüyûhi şeyhi's-Seccâdeti-vefûiyeye;* 66- *Mu'cemü's-şüyûhi'l-Allâme Abdirrahman el-Echûrî*¹⁴⁶; 67- *el-Murabbâ'l-Kâmilî fimen revâ 'ani'l-Bâbilî (İzâhu'l-meknûn/Murabbü'l-kâmil)*¹⁴⁷; 68- *Müselâlatü'l-hâfiz Murtazâ ez-Zebidî*¹⁴⁸; 69- *en-Nefhatu'l-Kudsiyye bi Vâsîti'l-Bidati'l-Ayderüsiyye*¹⁴⁹; 70- *Nesku'l-ğevâli min*

¹²⁴ Yaşar Koçak, a.g.e., 25.

¹²⁵ Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., I, 538.

¹²⁶ Zebidî, a.g.e., X, 469; Siddik Hasan Han, a.g.e., III, 19.

¹²⁷ İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifin*, II, 347; Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., I, 184.

¹²⁸ Zebidî, a.g.e., X, 470; İsmâil Paşa, *Kesfû'z-zunûn*, I, 19; Zebidî, a.g.e., X, 470.

¹²⁹ Ceberî, IV, 157; Abdürrezzâk el-Baytar, a.g.e., III, 1505; Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., II, 975.

¹³⁰ Abdürrezzâk el-Baytar, a.g.e., III, 1505; İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifin*, II, 348.

¹³¹ Yaşar Koçak, a.g.e., 29-30.

¹³² Zebidî, a.g.e., X, 469; Brockelmann, *GAL*, II, 371.

¹³³ Zebidî, a.g.e., X, 470; Siddik Hasan Han, a.g.e., III, 19; Ca'fer Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., 439.

¹³⁴ Siddik Hasan Han, a.g.e., III, 18; İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifin*, II, 348.

¹³⁵ Abdürrezzâk el-Baytar, a.g.e., III, 1505; İsmâil Paşa, *Kesfû'z-zunûn*, II, 365.

¹³⁶ Zebidî, a.g.e., I, 134.

¹³⁷ Zebidî, a.g.e., X, 470; Siddik Hasan Han, a.g.e., III, 19.

¹³⁸ Zebidî, a.g.e., X, 470; Siddik Hasan Han, a.g.e., III, 25.

¹³⁹ Yaşar Koçak, a.g.e., 32.

¹⁴⁰ Zebidî, a.g.e., X, 470; Siddik Hasan Han, a.g.e., III, 25.

¹⁴¹ Abdürrezzâk el-Baytar, a.g.e., III, 1506; Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., I, 538.

¹⁴² Siddik Hasan Han, a.g.e., III, 18; İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifin*, II, 348.

¹⁴³ Brockelmann, *GAL SUPPL.*, II, 399.

¹⁴⁴ Zebidî a.g.e., X, 469; İsmâil Paşa, a.g.e., II, 348.

¹⁴⁵ Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., II, 621, 624, 823, 1004.

¹⁴⁶ Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., I, 538; Yıldırım, a.g.m., *EAÜİFD.*, VI, 46.

¹⁴⁷ Abdürrezzâk el-Baytar, a.g.e., III, 1506; Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., II, 592.

¹⁴⁸ Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., II, 662; Brockelmann, a.g.e., II, 399.

¹⁴⁹ Zebidî, a.g.e., X, 470; İsmâil Paşa, *Kesfû'z-zunûn*, II, 620; Abdülhay el-Kettânî, a.g.e., II, 690.

tahrîci'l-'avâlî¹⁵⁰; 71- *en-Nevâfihu'l-miskiyye 'alâ'l-fevâ 'îhi'l-Keşkiyye*¹⁵¹; 72- *Nisbetü's-seyyid Muhammed Efendi İbn Havvâ*¹⁵²; 73- *er-Ravzu'l-mu'telif fi tarici hadîsi "yahmilu hâze'l-'ilme min külli halef"*; 74- *Ref'ul-kelel 'ani'l-'ilel*¹⁵³; 75- *Ref'u nikâbi'l hafâ 'ammen intemâ ilâ Vefâ ve Ebi'l-Vefâ*; 76- *Ref'u's-ş-şekvâ ilâ 'âlimi's-sirri ven-necvâ*; 77- *Reşfetü'l-müdümi'l-Mahtûmi'l-bikri min safveti zülâli siyağil-Kutbi'l-Bekrî*; 78- *Reşfu selâfi'r-rahik fi nesebi Hazreti's-Siddik*¹⁵⁴; 79- *Risaletün fi tabakâti'l-huffâz*; 80- *Risaletün fi tahkiki kavli Ebi'l-Hasane's-Şâzeli*; 81- *Risaletün fi tahkiki lafzi'l-icâze*; 82- *Risaletün fi'l-menâsi ve's-Siffin*; 83- *Risaletün fi usûli'l-hadîs*; 84- *Risaletün fi usûli'l-mu'amma*¹⁵⁵; 85- *Şerhu'n 'alâ hutbeti's-şeyh Muhammed el-Becîri el-Burhâni 'alâ tefsiri sureti Yûnus*; 86- *Şerhu's-Sadr fi esmâi ehli'l-Bedr*; 87- *Şerhu seb'i siyağ*; 88- *Şerhu seb'i siyaği'l-müsemma bi delâli'l-kurb li's-seyyid Mustafâ el-Bekrî*; 89- *Şerhu selâsi siyağ li Ebi'l-Hasani'l-Bekrî*; 90- *Şerhu sığati İbn Meşîş*; 91- *et-Tahbir fi'l-hadîsi'l-müsel sel bi't-tekbir*¹⁵⁶; 92- *Tahkiku'l-vesâil li ma'rifeti'l-mükâtebâti ve'r-resâil*; 93- *Tahrîcu ehâdîsi'l-erba'in en-Nebeviyye*¹⁵⁷; 94- *Tahrîcu ehâdîsi hayri'l-enâm*¹⁵⁸; 95- *Tahmîsi'l-burdât eş-şerife*; 96- *Tahrîc ehâdîsi ni'me'l-izâmü'l-hâl*¹⁵⁹; 97- *et-Ta'lika 'alâ musalsalat İbn 'Akile*; 98- *et-Ta'likâtü'l-Celile 'alâ muselselâti İbn 'Akile*; 99- *et-Tağrîd fi'l-hadîsi'l-müsel seli yeome'l-'id*¹⁶⁰; 100- *Tefsîrün 'alâ sureti Yûnus*¹⁶¹; 101- *et-Teftîş fi ma'nâ lafzi deroş*¹⁶²; 102- *Tekmile 'alâ şerhi Hizbi'l-Bekrî li'l-Fâkîhî*¹⁶³; 103- *Tenşîku kalâ'idi'l-minen fi tahkiki kelâmi's-Şâzeli Ebi'l-Hasan*¹⁶⁴; 104- *Tuhfelu'l-Vedûd fi hatmi Sünen-i Ebi Dâvûd*¹⁶⁵; 105- *Tuhfetü'l-'id*¹⁶⁶; 106- *Urc üzetün fi'l-fikh*; 107- *Zehrü'l-ekmâmi'l-münşak'an cüyûbi'l-ilhâm bi şerhi şığati Seyid 'Abdisselâm*¹⁶⁷

¹⁵⁰ Abdülhay el-Kettâni, *a.g.e.*, II, 684.

¹⁵¹ Abdürrezzâk el-Baytar, *a.g.e.*, III, 1505; İsmâil Paşa, *Keşfü'z-zunân*, II, 682.

¹⁵² Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 398; Brockelmann, *a.g.m.*, *IA.*, VIII, 500.

¹⁵³ Zebidi, *a.g.e.*, X, 469; İsmâil Paşa, *a.g.e.*, I, 580; Abdülhay el-Kettâni, *a.g.e.*, I, 538-539.

¹⁵⁴ İsmâil Paşa, *Keşfü'z-zunân*, I, 579-581; Abdürrezzâk el-Baytar, *a.g.e.*, III, 1505.

¹⁵⁵ Siddik Hasan Han, *a.g.e.*, III, 18; Ca'fer Abdülhay el-Kettâni, *a.g.e.*, 439; Zirikli, *a.g.e.*, VII, 298.

¹⁵⁶ Ceberti, *a.g.e.*, IV, 156; İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-'ârifin*, II, 348.

¹⁵⁷ Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 398; Zirikli, *a.g.e.*, VII, 298.

¹⁵⁸ Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 620; Yıldırım, *a.g.m.*, *EAÜİFD.*, VI, 49.

¹⁵⁹ Siddik Hasan Han, *a.g.e.*, III, 24; Yaşar Koçak, *a.g.e.*, 40.

¹⁶⁰ Zebidi, *a.g.e.*, X, 470; Abdürrezzâk el-Baytar, *a.g.e.*, III, 1505.

¹⁶¹ Zebidi, *a.g.e.*, X, 470; Siddik Hasan Han, *a.g.e.*, III, 19.

¹⁶² Abdürrezzâk el-Baytar, *a.g.e.*, III, 1505; İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-'ârifin*, II, 348.

¹⁶³ Zirikli, *a.g.e.*, VII, 297; Yıldırım, *a.g.m.*, *EAÜİFD.*, VI, 49.

¹⁶⁴ Abdürrezzâk el-Baytar, *a.g.e.*, III, 1506; İsmâil Paşa, *a.g.e.*, II, 348.

¹⁶⁵ Abdülhay el-Kettâni, *a.g.e.*, I, 539.

¹⁶⁶ Zebidi, *a.g.e.*, X, 470; Siddik Hasan Han, *a.g.e.*, III, 19.

¹⁶⁷ İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-'ârifin*, II, 348; Yıldırım, *a.g.m.*, *EAÜİFD.*, VI, 50.

SONUÇ

Yaşadığı asırdaki fikir ve ilim anlayışına tam mânasıyla vakıf bulunan ve klasik Arap lügatçilerinin son halkasını temsil eden Zebîdî'nin, XVIII. asırda İslâm âleminin yetiştirdiği en önemli ilim adamlarından biri olduğu söylenebilir. Önce Hindistan'da daha sonra Yemen ve Hicaz'da İslâmî sahalarda sağlam bir tahsil gören müellifimiz, sayıları üç yüze varan âlimlerden istifade etmiş. Nihayetinde Kahire'de ikâmet etmeye karar vermiş ve zamanla burada eski klasik devirlerin te'lif, rivâyet, tedris usûl ve ananelerini tekrar yaşatan bir ilim muhiti oluşturmuştur. Müellifimizin 1732'de Hindistan'da başlayıp Yemen ve Hicaz ve Mısır'da devam eden bu hareketli hayatı, 1205/1791'de Kahire'de sona ermiştir. İlim, servet ve şöhret yönünden hayatının en parlak ilmî cephesi olduğu kanaatindeyiz.

Zebîdî, hadis, fıkıh, tefsir, sarf-nahiv, nazım, nesir, tasavvuf, kelâm, ensâb, lügat ilimlerine kadar uzanan değişik konularda yüz kırktan fazla eser vermiştir. Hadis (*Esâmîdül-Kütübi's-sitte*), lügat (*Tâcü'l-'Arûs*), kelâm (*İthâfû's-sâde*), fıkıh (*Cevâhirü'l-münîfe*), tasavvuf (*İkdü'l-cevheri's-semîn*), ensab (*İzâhü'l-medârik*) ve hal tercümesi (*Mu'cemü'l-meşâih*) sahalarda yazmış olduğu eserler en önemli çalışmaları olduğu söylenebilir.

KAYNAKLAR

- ABDÜLHAY, Fahreddin b. Abdilâlî el-Hasenî (1959), *Nüzhetu'l-havâtur ve behcetü'l-mesâmi' ve'n-nevâzir*, I-VII, Dâiretü'l-maârifî'l-Osmaniyye, Haydarâbâd.
- BAYTAR, Abdürrezzâk b. Hasan b. İbrâhim el-Meydanî ed-Dimaşkî (1413/1993), *Hilyetu'l-Beşer fi Târihi'l-karni's-Salis aşr*, nşr. Muhammed Behce Baytar, I-III, Dârü's-Sâdir, Beyrut.
- BROCKELMANN, Carl (1938), *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband*, I-III, Leiden.
- (1949), *Geschichte der arabischen Litteratur*, I-II, Leiden.
- , "Muhammed Murtazâ", *İA.*, VIII, s. 499-500.
- CEBERTÎ, Abdurrahman b. Hasan (1958), *Târîhu Acâ'ibi'l-âşâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr*, nşr. M.h. Cevher, I-IV, Kahire.
- CEVDET PAŞA, Ahmet, *Osmanlı Tarihi*, nşr. Mü'min Çevik, I-VI, İstanbul ts.
- FÂRÛKÎ, İsmâil Râcî-Luis Lâmia el-FÂRÛKÎ (1999), *İslâm Kültür Atlası*, trc. Mustafa O. Kibaroglu-Zerrin Kibaroglu, İnkılâb Yay., İstanbul.
- FAZLUR RAHMAN (1996), *İslâm*, trc. Mehmet Dağ- Mehmet Aydın, Selçuk Yay., Ankara.
- (2006), *İslâm'da İhya ve Reform*, trc. Fehrullah Terkan, Ankara Okulu Yay., Ankara.
- GÖRMEZ, Mehmet (1997), *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, TDV. Yay., Ankara.
- HASAN HAN, Sıddîk (1978), *Ebcedü'l-ulûm*, nşr. Abdülcebbar Zekkâr, I-III, Dimaşk.
- HODGSON, Marshall G.S. (1995), *İslâmın Serüveni*, Metin Karabaşoglu v.dğr., İz Yay., I-III, İstanbul.
- İSMÂİL PAŞA, Bağdatlı (1955), *Hediyetü'l-ârifin esmâ'ü'l-müellifin ve âsârü'l-Musannifin*, I-III, İstanbul.
- (1972), *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-II, İstanbul.
- KARLIĞA, H. Bekir, "Gazâlî: Eserleri", *DİA.*, XIII, 518-530.
- KAYA, Eyüp Said, "el-Muhtasar", *DİA.*, XXXI, s. 71-74.
- KEHHÂLE, Ömer Rızâ (1406/1986), *Mu'cemul musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye fi't-târîh ve't-terâcim ve'l-coğrâfiyye ve'r-rahâlât*, Beyrut.
- (1985), *Mu'cemü'l-mü'ellifin Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, I-XV, Beyrut.
- KETTÂNÎ, Ebû Abdillâh b. Ca'fer b. İdrîs (1994), *er-Risâletü'l-müstetrafe li-beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-muşerrefe.*, trc. Yusuf Özbek, İz Yay., İstanbul.

- KETTÂNÎ, Muhammed Abdulhay (1402/1982), *Fihrisü'l-Fehâris ve'l-Esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meğyahât ve'l-müselselât*, nşr. İhsan Abbas, I-III, Beyrut.
- KILAVUZ, Saim (2004), *İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, Ersar Neşriyat, İstanbul.
- KILIÇ, Hulûsi, "el-Kâmûsü'l-muhit", *DİA.*, XXIV, 287-288.
- KOÇAK, Abid Yaşar (1986), *Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî ve İkdü'l-cevheri's-sem'in*, İÜSBE., Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- KRACKOVSKIJ, İgnatij Julianovic (1987), *Târîhu'l-edebi'l-coğrâfiyyi'l-Arabi*, nşr. Selâhaddin Osman Hâşim, Beyrut.
- SALAVÂTÎ, Yâsin (1422/2001), *el-Mevsûatü'l-Arabiyye el-Mesiretü ve'l-müvessira*, I-IX, Beyrut.
- SERKÎS, Yûsuf el-Yan (1928), *Mu'cemü'l-matbûati'l-Arabiyye ve'l-muarrebe*, I-II, Kahire.
- SEYYÎD, Seyyid Muhammed, "Mısır: Osmanlı Dönemi", *DİA.*, XXIX, s. 563-569.
- SEZGİN, Fuat (1411/1991), *Târîhu't-türâsi'l-Arabi*, nşr. Mahmûd Fehmî Hicâzi v.dğr., I-V, Riyad.
- TOPALOĞLU, Bekir (1996), *Kelâm İlmî: Giriş*, Damla Yay., İstanbul.
- YEPREM, M. Saim (1984), *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*, İstanbul.
- YILDIRIM, Suat, "Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî", *EAÜİFD.*, VI, s. 21-52.
- ZEBÎDÎ, Muhammed Murtazâ (1306), *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, I-X, Beyrut.
- (1422/2002), *İthâfû's-sâdeti'l-müttakîn bi-şerhi esrâri İhyâ'i 'ulû-mi'd-dîn*, nşr. Muhammed Ali Beyzavî, I-X, Dârü'l-kütübi'l-İlmîyye, Beyrut.
- , *İkdü'l-cevheri's-sem'in*, *DİA.* Ktp., 4622, M. Tancî nüshası fotokopisi
- , *İthâfû'l-asfiyâ*, *DİA.* Ktp., nr. 4618, M. Tancî nüshası fotokobisi.
- ZEYDÂN, Corci b. Habib (1213/1798), *Târîhu' âdâbi'l-lügati'l-Arabiyye*, I-IV, Kahire.
- ZİRİKLÎ, Hayreddin (1389/1969), *el-A'lâm Kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ' mine'l-Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn*, I-X, Beyrut.
- WOLL, J. Obert (1991), *İslâm'da Süreklilik ve Değişim*, trc. Cemil Aydın-Cengiz Şişman, I-II, Yöneliş Yay., İstanbul.